

Had Pim Fortuyn ook een vrouw kunnen zijn?

*De actualiteit van 'het persoonlijke is politiek'
in de eenentwintigste eeuw*

Wie enigszins vertrouwd is met genderstudies, voorheen vrouwenstudies, vraagt zich misschien af hoe ik erbij kom de vraag op te werpen of Pim Fortuyn ook een vrouw had kunnen zijn. Wie weet immers wat een vrouw is, zo vroeg de empirisch-filosofe Annemarie Mol zich al een kleine twintig jaar geleden af, in een klassiek geworden artikel in het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* (Mol, 1985). Bij wijze van antwoord liet zij ons in dit artikel zien hoe verschillende takken van wetenschap heel verschillende waarheden over de vrouw in pacht hebben. Nu concludeerde zij daaruit geenszins dat het per definitie geen zin heeft om je af te vragen hoe het met de vrouw zit, maar wel dat die vraag ons dwingt tot het stellen van vervolgvragen als: welke van de verschillende waarheden over de vrouw zijn relevant en kunnen we deze tegen elkaar wegstrepen of bij elkaar optellen? Ook zou je soms kunnen concluderen dat je een heel andere vraag moet stellen, bijvoorbeeld: wat is een inkomen, of wat is een huishouden? Waar het maar om gaat, aldus Annemarie Mol destijds, is dat we ons realiseren dat niet alleen het antwoord, maar ook de vraag zelf onderdeel is van het debat – meestal zelfs van meerdere debatten. In die omvattende zin is waarheid, ook de waarheid over sekse, onlosmakelijk verbonden met strijd.

Ik wil deze conclusie in het navolgende opvatten als een oproep om bij je volle verstand inhoud te geven aan het besef van je onvermijdelijke partijdigheid en betrokkenheid bij wat

je te weten wilt komen. Ik zal daarom kort laten zien dat er verschillende manieren zijn om mijn vraag te stellen die ook verschillende antwoorden opleveren. Ik zal proberen de verschillende antwoorden ten opzichte van elkaar te plaatsen en gaandeweg zal dan hopelijk duidelijk worden dat, wat mij betreft, een van de bekendste slogans van het feminisme uit de jaren zeventig van de vorige eeuw, 'het persoonlijke is politiek', niets aan uitdaging heeft ingeboet.

Toch vraagt iemand zich wellicht af of er naar aanleiding van Pim Fortuyn niet iets relevanters te bediscussiëren valt dan 'had Fortuyn ook een vrouw kunnen zijn'. Kunnen we het in plaats van over sekse niet beter over politiek hebben, over de politiek van Paars, over poldermodellen, over nieuwe politiek, over de opstand der burgers, over drama's in de multiculturele samenleving, over de plaats van binnenlandse politiek in een globaliserende wereld en over de betekenis van links, rechts en achterlijk? Inderdaad, juist daarom, en niet in plaats daarvan, luidt daarop mijn antwoord. We zouden het namelijk in mijn ogen niet beter over de bredere politieke betekenis van Pim Fortuyn kunnen hebben dan door sekse een centrale plaats te geven, al was het alleen maar omdat sekse nog bij leven en welzijn van Fortuyn als een permanente subtekst alle andere politieke teksten ondersteunde en vaak ook doorkruiste. Laat ik meteen beginnen met uit te leggen wat ik daarmee bedoel.

Mannen en schoothondjes

In het politieke optreden van Pim Fortuyn zelf speelde het bepalen van de juiste afstand tot vrouwen en het vrouwelijke een in het oog springende rol. Ik doel daarmee niet in de eerste plaats op de gelegenheid waarbij hij de journaliste Wouke van Scherrenburg iets toevoegde als 'ga toch

koken'. Net als Wouke van Scherrenburg zelf (Scherrenburg, 2003) ben ik geneigd dit incident als niet erg betekenisvol te zien. Interessanter en representatiever voor Fortuyn op dit punt is naar mijn mening het volgende fragment uit zijn optreden in de talkshow *Business Class* van Harry Mens op RTL5, van 28 november 1999:

Openingsshot: Applaus, talkshowgastheer Harry Mens – hij heeft net met een aantal vrouwen gepraat over de moeilijke weg naar de top in het zakenleven – loopt naar een zitje van twee fauteuils voor een open haard. In een van die fauteuils zit Pim Fortuyn, met pontificaal op zijn knie een Cavalier King Charles Spaniël puppy]

Mens: Pim, gezinsuitbreiding?

Fortuyn: Zit-ie nou op de camera? Dat mogen we hopen! [*Zet de pup op de grond*] Ja, dat is Kenneth. Hij is drie weken.

Mens: Wat een schatje, zeg!

[Shot van pup, daarna opeenvolging van medium close-up shots van afwisselend Mens en Fortuyn, al naar gelang wie aan het woord is]

Mens: We hadden het over vrouwen aan de top in Nederland, hoe zie jij dat?

Fortuyn: Dit zijn ten eerste heel leuke vrouwen die daar zitten, dus die moeten vooral aan de top, aan de absolute top. [*Shot van geamuseerd kijkende vrouwen*] Ik vind dat heel leuk, als ze vrouw blijven. Maar je hebt vrouwen die dat niet doen – Neelie Peper-Smit-Kroes vind ik zo'n voorbeeld. Dat zijn mannen in het kwadraat, die doen mannen na. En dat is net zoiets als mannen die vrouwen nadoen, daar heb ik ook een hekel aan.

Mens [*ironisch kijkend*]: Mannen die vrouwen nadoen... en die nemen dan een hondje op schoot?

Luid gelach in de zaal.

Fortuyn [*lachend*]: Ja... Ja, Harry, die zit! [*Applaus*]

Mens: Oké, (...) maar laten we gezellig doorgaan, vrouwen aan de top?

Fortuyn [*ernstig*]: Dat moet, natuurlijk hè. Als je naar de samenleving kijkt, dan hebben we veel te weinig vrouwen in leidinggevende posities – de top is natuurlijk breed en wordt steeds breder door de informatietechnologie – en veel te weinig allochtonen, dat is óók een probleem. Je kunt niet een land vol hebben met Turken, Marokkanen, Surinamers, Antillianen, nou noem het maar –

Mens [*onderbreekt*]: We hebben nu de eerste [allochtone] burgemeester, in Enkhuizen, geloof ik.

Fortuyn: Ja, terecht kreeg dat in het nieuws ook veel aandacht. En heel leuk hoe die man reageerde: 'Puh, ik ben een Nederlander'. En dát vond ik de goede reactie. Maar goed: er moet dus wat meer bruin en beige in die toppen komen en zeker meer vrouwen!

In dit complexe fragment gebeurt van alles tegelijk. Fortuyn verwoordt hier wat alle welkenkende progressieven de afgelopen jaren met elkaar eens zijn geweest: het kwantitatieve aandeel van vrouwen en zogeheten allochtonen in maatschappelijke en politieke topposities dient te worden vergroot. Die kwantita-

tieve uitbreiding wordt door hem echter ingekaderd in een kwalitatief beperkende, ten opzichte van etniciteit asymmetrische, visie op sekse-identiteit. Allochtonen moeten in de politiek Nederlander worden, terwijl vrouwen vooral vrouw dienen te blijven, net zoals mannen man. Maar ook dat is weer ingekaderd,

doordat Harry Mens op ironische wijze op de persoon – wat heet, de sekse – van Fortuyn speelt en daarmee de mannelijke man als ijkpunt ondermijnt. Dat wordt hem dan door Fortuyn, die eerder al nadrukkelijk zijn schoothondje in beeld heeft gebracht, ruimhartig gegund: 'die zit, Harry'. De kijker blijft uiteindelijk achter met het idee dat er in de eenduidige kwaliteitseisen voor sekse-identiteit van Fortuyn nog heel wat speelruimte zit.

Het eerste antwoord op de vraag of Pim Fortuyn ook een vrouw had kunnen zijn is daarmee binnen, maar het blijkt allerm minst een rechtlijnig antwoord. Fortuyn lijkt immers aanvankelijk wel stellig nee te *zeggen* – mannen moeten gewoon man blijven – maar hij laat zich er wel op aanspreken dat wat hij *doet* als ja kan worden uitgelegd. Deze ambivalentie heeft een heel specifieke bron: de connectie tussen sekse en seksualiteit, om precies te zijn homoseksualiteit. Wie er oud genoeg voor is (Harry Mens en Pim Fortuyn zijn dat in ieder geval wel), bespeurt al in Fortuyns ongebruikelijke aanduiding van allochtonen – behalve bruin zijn die ook 'beige' – een echo van iets *queers*: stond het stoplicht voor de kunstzinnige nichten Harm met het Harpje en Eugène destijds niet ook al op 'beige'?¹ Maar bovendien weten we uit andere bronnen dat homoseksualiteit en vrouwelijkheid ook expliciet een thema was tussen Mens en Fortuyn. Zo liet Mens zich na diens dood over Fortuyn ontval len: 'Het enige manische trekje dat hij had was dure kostuums kopen in de P.C. Hoofstraat. Dat was de vrouw in Pim. Ik noemde hem Annie.' Dat laatste was volgens Harry allemaal begonnen met het gegeven dat 'Pim een heel andere biologische klok [had] dan ik. Een nichtenklok. Hij stond om elf uur 's morgens op en ging om drie uur 's nachts naar bed. Ik heb een heteroklok, die loopt gewoon op de normale tijdstippen van kwart voor zes 's morgens tot half tien 's avonds.' Vandaar dat Harry zich bij gelegenheid genoopt zag om Pim een ontbijtje op bed te brengen en met het vroege wakken te verzoenen door hem met een hoge stem aan te

PIM FORTUYN, FOTO GEMAAKT BIJ HEM THUIS
TWEDE DAGEN VOOR ZIJN DOOD.

spreken als het Paul de Leeuw-typetje Annie de Rooy. 'Hij was mijn Annie', aldus Mens, maar om de verwarring compleet te maken, vertelt hij daar dan bij dat het niet Fortuyn was, maar hijzelf, Harry Mens dus, die bij dit toneelstukje voor twee heren een oude jurk had aange trokken (Albrecht, 2002; Kellerhuis, 2002). Wie weet wat een vrouw is, inderdaad... Misschien moet daarom voor de symmetrie het laatste woord gegund worden aan Pim Fortuyn, die al begin 2001 nadrukkelijk afstand had genomen van dit verhaal met de woorden: 'Dat is zó flauw! Wat hij doet, is zijn verlangens op mij projecteren. Hij zou niets liever willen dan een

jurk aantrekken. Hij noemt zichzelf graag Annie. Ik heb daar niks mee. Ik ben een echte vent.' (Oden, 2001).

Mannen en feministen

Misschien gaat het bij dit getouwtrek over de sekse van de homoman om conventies die milieugebonden zijn. Anders dan in de wereld van het midden- en kleinbedrijf is het immers in de wereld van intellectuelen sinds de jaren tachtig van de twintigste eeuw niet chic meer om bij een theatrale man met schoothondjes en extravagante maatpakken automatisch over vrouwelijkheid te beginnen. Intellectuele publicisten als Thomas von der Dunk en Stephan Sanders, die net als Pim Fortuyn van hun homoseksualiteit geen geheim maakten, zochten het wat Fortuyn betreft dan ook in het domein van de echte vent, de supervent zelfs. Zij typeerden Pim Fortuyn als een mannelijke 'hyperhomoseksueel'. Van diens schaamteloze ontboezemingen over *darkroom*-bezoek en *cruisen* verklaarden ze liever verschoond te willen blijven, maar wel herkenden ze in Fortuyns politieke stijl naar eigen zeggen elementen uit de snelle *lifestyle* van homomannen. Zoals Stephan Sanders het uitdrukte: 'Wat homo's in de seks zo goed hebben georganiseerd, die onmiddellijke bevrediging, daarvan doet Fortuyn alsof hij dat ook met andere dingen zo snel en direct kan organiseren.' (Scheldwacht, 2002).

Dat is alweer een antwoord op de vraag of Pim Fortuyn een vrouw had kunnen zijn, ditmaal een duidelijk 'nee'. Tenminste, zo lijkt het even, maar bij nader toezien is ook dit iets gecompliceerder dan het lijkt. Niet alleen deed Stephan Sanders zijn uitspraken duidelijk *tongue-in-cheek*, maar ook repte hij in een van zijn aan Fortuyn gewijde columns toch wel degelijk van een vrouw. Nadat hij eerst gewezen had op de directe continuïteit tussen de emotietelevisie van de Big Brother-programma's en het beroep op emoties zoals dat volgens hem in de politiek à la Fortuyn werd gedaan, verzuchtte Sanders: 'O Anja Meulenbelt, wie had kunnen

denken dat jouw feministische idee van De Schaamte Voorbij geperfectioneerd zou worden door een man? Dat al die persoonsgebonden progressiviteit uit de jaren zeventig gemeengoed zou worden, in gecorrumpeerde vorm?' (Sanders, 2002). In 'gecorrumpeerde vorm' weliswaar, maar toch komt hier wel degelijk de mogelijkheid tevoorschijn dat Pim Fortuyn een vrouw had kunnen zijn, een feministische vrouw zelfs. Sanders maakt hier immers een toespeling op Anja Meulenbelts bestseller uit 1976 *De schaamte voorbij*, embleem voor de gedachte dat wat zich als hoogstpersoonlijke ervaring voordoet bij uitstek explosief feministische politiek op kan leveren (vergelijk Meijer, 1996, p. 211-263).

Sanders is ongewoon specifiek in het construeren van een genealogie voor Fortuyns politieke optreden, maar zijn gedachtegang is in meer algemene vorm terug te vinden bij al die anderen die steeds maar weer hamerden op het feit dat Fortuyn de jaren zestig en zeventig in de herkansing bracht. Hendrik-Jan Schoo signaleerde bijvoorbeeld dat Fortuyn 'de gesetelde babyboomers met hun eigen oude wapens [tarte]: sociaal-cultureel libertair, luidruchtig expressief, brutaal, de verafschuwde media aan een touwtje, provocatief, conventies tartend, ludiek, antiautoritair, grenzen verkenkend, ontregelend, de nadruk leggend op autonomie en zelfbestuur.' (Schoo, 2002). Volgens Bastiaan Bommeljé werd op die manier de formalistische, louter bestuurlijk georiënteerde, om niet te zeggen regenteske, elite anno 2002 op dezelfde manier tot implosie gebracht als dat dertig jaar eerder was gebeurd met de conservatieve christen-democratische elite, nota bene door de politieke nieuwkomers die zich later zouden ontwikkelen tot kampioenen van Paars (Bommeljé, 2002). Net als Stephan Sanders zagen ook deze commentatoren in Fortuyns politieke optreden iets terug van dat waarvoor Anja Meulenbelt het boegbeeld was geweest: de gedachte dat het persoonlijke politiek was. Kees Schuyt meende wel dat vergeleken met toen de balans tussen het politieke en

het persoonlijke was verschoven: 'Fortuyn heeft een geweldig persoonlijk element in de politiek gebracht. Vroeger werd gezegd dat het persoonlijke politiek is. Nu is het politieke ook heel erg persoonlijk geworden.' (Holman, 2002). Sommige commentatoren borduurden hierop voort en verklaarden in één moeite door ook Fortuyns gewelddadige dood als de keerzijde van een 'politieke verpersoonlijking' in Amerikaanse stijl (Van de Bilt, 2002).

Extra opmerkelijk is in dit verband dat de reactualisering van 'het persoonlijke is politiek' door Fortuyn zelf door de meeste commentatoren nog wel met een schoorvoetend respect werdesignaleerd, terwijl men voor Fortuyns potentiële achterban geen goed woord over had. Bij dat soort mensen zou 'de onderbuik' heersen. Daar werd de vloer aangeveegd met rationele argumenten, daar werd hersenloos gesproken alsof politiek één groot Big Brother-programma was, daar werd 'gestemd met [het] hart, voelen, niet denken, voor de verandering', daar was sprake van een hysterische emotiecultuur, een verslaving aan gevoelens, daar 'liep Nederland een emotiemarathon' (Boot & De Meer, 2002). Daar, kortom, bleek de moraal van het feminisme neer te komen op ressentiment, in de woorden van Bas Heijne: 'Iedereen die zich persoonlijk tekortgedaan voelt, denkt nu verhaal te kunnen halen. Het persoonlijke is eindelijk politiek geworden.' (Heijne, 2002).

Zo is er dus nog een antwoord zichtbaar geworden op de vraag of Pim Fortuyn een vrouw had kunnen zijn. In Fortuyn zelf zagen nogal wat commentatoren iemand die je met enige goede wil zou kunnen typeren als de achterlicht van de feministen die ooit het persoonlijke hadden gepolitiseerd. Voor de Fortuyn-aanhang gebruikten diezelfde commentatoren kwalificaties die aan hysterische, bijna in letterlijke zin over de rooie geraakte vrouwen moesten doen denken aan wie het niet gegund werd om baas in eigen (onder)buik te zijn.

Al deze antwoorden bij elkaar genomen maken op zijn minst duidelijk dat sekse bij de interpretatie van Pim Fortuyns politieke optreden geenszins een gezochte, maar juist een cruciale thematiek is. Tegelijk valt van alle antwoorden tot nu toe het dubbelzinnige, om niet te zeggen ongemakkelijke op. Nee, natuurlijk was Fortuyn geen vrouw, maar even natuurlijk was hij ook in zijn eigen ogen niet de stereotiepe 'echte man' waartoe hij zichzelf soms uitriep. Nee, natuurlijk was Fortuyn geen vrouw, maar misschien was hij wel een moderne versie van Anja Meulenbelt. Nee, natuurlijk was Fortuyn geen vrouw, maar Fortuyn en zeker de Fortuynisten zouden natuurlijk wel gezien moeten worden als emotioneel in plaats van rationeel, als gevoelsmensen in plaats van verstandige mensen en als niet echt in het bezit van het vermogen tot politiek oordelen. Aan dit soort dubbelzinnigheden en ongemakkelijke toespelingen op vrouwelijkheid zijn wij binnen genderstudies wel gewend. Wij hebben ook al vaak genoeg vastgesteld dat sekse-identiteit nu eenmaal niet zo eenduidig is als je op het eerste gezicht misschien zou denken en dat van dubbelzinnigheden op dit gebied een grote fascinatie uitgaat, niet alleen bij film- of popsterren. Het zou dus wel eens zo kunnen zijn dat hier een belangrijke sleutel ligt tot het onmiskenbare charisma van Pim Fortuyn. Als dat zo is – en ik denk dat dat zo is – dan is het in de Nederlandse politiek niet een vrouw geweest die, met behulp van iets te nadrukkelijke pakken en iets te brede dassen, voor het eerst succesvol de ironiserende *mimesis* heeft uitgespeeld waartoe feministische differentie-filosofes ons al die jaren hebben opgeroepen.² Maar ja, 'wie weet wat een vrouw is', ik herhaal het nog maar eens en voeg daar in het kader van de politieke correctheid aan toe dat waar vrouw staat ook gerust man kan worden gelezen, of feminist.

Vrouwen en politieke geschiedenis

Juist die laatste mogelijkheid brengt mij ertoe de vraag of Pim Fortuyn een vrouw had kunnen

zijn nog eens te stellen. Nu niet met het accent op Fortuyn, maar op vrouw. De vraag gaat dan meer klinken als: had een vrouw ook Pim Fortuyn kunnen zijn? En ook zo beluisterd is de vraag niet zo buitenissig als hij op het eerste gezicht misschien lijkt. Want was er nu wel of niet continuïteit tussen Fortuyns politieke stijl en het feminisme van de jaren zeventig? En wat betekent het dat Fortuyns visie op vrouwen in topfuncties – en overigens ook op vrouwen- en homo-emancipatie in het algemeen – zich in niets onderscheidde van de taal van het emancipatiebeleid in Nederland van de laatste twee decennia? En waar gaan toespelingen op vrouwelijkheid over in kwaadaardige diskwalificaties?

Laat ik eerst antwoorden als politiek-historica en de vrouwenstem in de Nederlandse politiek beschouwen. Ik denk dat elke historische beschouwing over dit onderwerp moet beginnen met de algemene constatering dat in het Nederlandse publieke leven in tegenstelling tot in dat van de Verenigde Staten en Europese landen als Frankrijk en Groot-Brittannië al eeuwenlang weinig bevlogen debatten plaatsvinden. Het is een cultuur van 'schikken en plooiën', van 'doe maar gewoon dan doe je al gek genoeg'. In Nederland worden verschillen van mening gewoonlijk gedepolitiseerd, doordat burgers en burgeressen met verschillende levenswijzen – en daarmee bedoel ik hier niet zoiets als de facultatieve keuzes van de *lifestyle*, maar de normatief zwaarbeladen praktijken die bij een sociale identiteit horen – elk in hun eigen coterie of kring leven. Confrontaties kunnen vaak worden afgekocht omdat er al eeuwen relatieve welvaart heerst. Of ze worden vertaald in beheersproblemen die door de technische experts regentesk moeten en kunnen worden opgelost, terwijl geweld vooral overzee wordt bedreven. Kortom, de Nederlandse publieke cultuur kenmerkt zich door een sterke neiging tot stemmen met de voeten en weinig neiging tot het verheffen van je stem – tenzij dan in preken voor eigen parochie. Want aan orerende dominees en ruziënde columnisten hebben wij geen gebrek. Natuurlijk zijn er wel periodes van uit-

zondering op deze regel: het eind van de achttiende eeuw, het eind van de negentiende eeuw, en de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw. Dat zijn periodes waarin politieke buitenstaanders zich roeren, ook al worden ze stevast vanuit de gevestigde publieke cultuur te kijk gezet als te emotioneel, niet keurig genoeg en niet goed op de hoogte van het spel zoals 'wij' dat spelen. Het zijn periodes waarin opvattingen van politiek worden verbreed en waarin de vele parochiële openbaarheden die Nederland rijk is – en dat dit inderdaad deels rijkdom is zou ik niet willen betwisten – even in een soort open verbinding met elkaar komen te staan (overzicht in Aerts e.a., 1999).

De momenten dat vrouwen van zich laten horen in het openbaar debat vallen eigenlijk altijd samen met die uitzonderingsperiodes, waarin ook andere buitenstaanders zich manifesteren. Dat geldt voor het eind van de achttiende eeuw meer dan meestal wordt gedacht³ en het geldt voor de andere periodes zeker, want daarin was zelfs sprake van een echte vrouwenbeweging. Sommige van mijn vakgenoten mogen tot op de dag van vandaag schrijven dat de 'vrouwenkwestie' vergeleken met de sociale kwestie, de schoolstrijd en de mannenkiesrechtstrijd in de negentiende eeuw geen belangrijke politieke kwestie was, maar wie niet alleen kijkt naar overheidsbeleid, ziet dat je geen roman, krant of zelfs parlementair verslag uit die tijd kunt opslaan of het staat bol van getob over sekse. Voor de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw geldt hetzelfde. In deze twee periodes is sekse voorwerp van een intensief openbaar debat en vrouwen bemoeien zich in dat kader zo ongeveer met alles, van wat je moet eten via wat je moet denken tot en met of, en tegen wie, je oorlog moet voeren. Het nieuwe van de zogeheten Tweede Feministische Golf was dat daarbinnen nadrukkelijk al deze niet-bestuurlijke vormen van politiek ook als politiek werden benoemd, vandaar het motto 'het persoonlijke is politiek'.

Helaas moet ik vaststellen dat telkens aan het eind van zo'n periode de ineenzakking van

de vrouwenbeweging gepaard is gegaan met de teloorgang van de vrouwenstem in het politiek debat. Over de jaren twintig van de twintigste eeuw is dat vaak genoeg geconstateerd, omdat het ook nog eens gepaard ging met een duidelijk zichtbaar onvermogen om in te breken in het politiek systeem na de invoering van het vrouwenkiesrecht in 1919. In de jaren tachtig lijkt dat wel anders te zijn, omdat er toen, zeker relatief, sprake is geweest van een kwantitatieve doorbraak van vrouwen in de parlementaire politiek. Ik zeg met opzet 'lijkt'. Omdat inmiddels de status van dat politiek systeem en van politieke partijen ingrijpend was veranderd, en omdat sindsdien het draagvlak van politieke partijen alleen nog maar verder is afgebrokkeld, heeft de kwantitatieve doorbraak van vrouwen naar alle waarschijnlijkheid het karakter van een Pyrrusoverwinning. Of om het wat positiever uit te drukken: de feministische voortreksters hebben in groten getale gebruikgemaakt van een van de belangrijkste absorptiemechanismen van de Nederlandse publieke cultuur. Zij hebben de confrontatie ingeruild voor een nieuwe verdeling van het territorium, onder het devies: iedereen een eigen stukje van de koek en doe verder maar gewoon, dan doe je al gek genoeg.

Tekenend is in dat verband dat begin jaren tachtig een van Nederlands belangrijkste feministes, Joke Smit, met zoveel woorden afstand nam van het motto 'het persoonlijke is politiek'. Dat was een 'foute vertaling' uit het Engels geweest. Het ging er niet meer om de scheidslijn tussen het persoonlijke en politieke ter discussie te stellen, maar 'de politiek' moest worden gebruikt ter verbetering van misstanden waar je in je persoonlijk leven achter was gekomen. En zo werd in de jaren tachtig positieve actie het devies en pleitte Joke Smit niet voor een *feministische* partij maar voor een *vrouwenpartij* (Smit, 1981). Werd in het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* aanvankelijk nog wel eens de vraag 'Is de weg open naar positieve discriminatie?' (Abicht-Triest, 1984) beantwoord met de wedervraag

'En staat de weg open, waar willen wij dan heen?' (Mulder, 1984), dat soort geluiden verdween al snel. In plaats van lastige debatten te voeren over wat sekse voor ons in ons leven betekent of niet betekent, op wat voor manier dat ons verbindt met of onderscheidt van welke andere mensen in de wereld, wat feministische politiek zou kunnen zijn en welke persoonlijke inzet die vereist, concentreerden de meeste vrouwen in het openbare leven zich op kwantitatieve aanwezigheid, liefst aan de zogeheten top, om 'hun zaakjes te regelen'. Dat gebeurde helaas niet eens overtuigend, zoals De Harde Kern in 1996 al heeft geconstateerd (De Harde Kern, 1996). Immers, zonder brede feministische context blijft de campagne voor meer vrouwen in de politiek steken in de verlamme ambivalentie van gewoon hetzelfde of toch anders, zoals die even wordt aangestipt in het gesprek tussen Pim Fortuyn en Harry Mens, en zoals die eigenlijk al goed te zien was in de KVP van de jaren vijftig en het Katholiek Vrouwendispuut, ook toen al compleet met positieve actie. Die ambivalentie heeft ons toen wel de eerste vrouwelijke staatssecretaris (Anna de Waal) en minister (Marga Klompé) opgeleverd, maar op het gebied van feministische politiek niets verder gebracht (Aerts, 1994). Ik laat het graag aan ieders oordeel over of dat met de drie of vier vrouwelijke ministers in de kabinetten-Lubbers en -Kok en met een vrouwelijke voorzitter van de Tweede Kamer wel zoveel anders is geweest. In ieder geval betwijfel ik of het er iets toe doet dat het kabinet-Balkenende slechts één vrouwelijke minister telde.

Hierna kan mijn conclusie als historica kort zijn: het is buitengewoon onwaarschijnlijk dat uit deze vrouwengelederen een Pim Fortuyn te voorschijn had kunnen treden. Of er dan toch ergens een vrouwelijke buitenstaander *had kunnen* rondlopen die zo'n politieke *tour de force* wél zou hebben geleverd is een vraag die niet in het kader van een historische beschouwing te beantwoorden valt. Maar er valt wel een politiek-filosofische bespiegeling te wijden

aan de vraag of dat misschien in de toekomst zo zou kunnen zijn, en dat is dan ook wat ik tot slot wil doen.

Feminisme en politieke filosofie

Politiek-filosofisch gesproken moet het antwoord op de vraag of een vrouw ook Pim Fortuyn zou kunnen zijn mijns inziens begrepen worden als een uitdaging. Door die uitdaging zou een feministisch publiek zich als één man – ‘wie weet wat een man is?’ – aangesproken dienen te voelen, omdat er inderdaad continuïteit bestaat tussen het feminisme uit de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw en het politieke optreden van Fortuyn. Die continuïteit betreft twee belangrijke, maar onderling tegenstrijdige elementen uit de feministische erfenis: opvattingen over respectievelijk het karakter van politiek en het karakter van cultuur of identiteit.

Wat politiek aangaat zal een feministische Fortuyn zeker met de historische Fortuyn de wil delen om ‘het persoonlijke is politiek’ zeer serieus te nemen. Dat impliceert een brede, niet beperkt-bestuurlijke opvatting van politiek, waarin ethiek en emotie, betrokkenheid en bevlogenheid, ironie en distantie, lichamelijke presentatie en abstractievermogen alle een plaats in de strijd krijgen, zonder dat de plaats van het politieke zelf beperkt blijft tot een stad (Den Haag, Rotterdam) of een land (Nederland). Wat dat voor de politieke praktijk zou kunnen betekenen zal ik kort op twee punten uitwerken.

Zoals ik heb laten zien is het een vast ingrediënt geweest van de commentaren op Fortuyn om publieke emotie en zelfbewuste inzet van het persoonlijke in een verdachte hoek te plaatsen door die te associëren met de stijl van de Big Brother-programma's. Een feministische Fortuyn zou die associatie vrolijk naar zich toetrekken en daarbij kunnen steunen op de mooie analyse die Irene Meijer in het *Tijdschrift voor Genderstudies* heeft gemaakt van de betekenis van wat zij met een Amerikaanse term ‘intieme journalistiek’

noemt en wat ook wel wordt aangeduid als emotie-televisie (Meijer, 2001). Zij bekritiseert in dat artikel de tegenstelling tussen aan de ene kant zogeheten kwaliteitsjournalistiek, die bij burgerschap, openbaarheid, rationaliteit en natuurlijk mannelijkheid zou passen, en aan de andere kant de zogeheten intieme journalistiek waarvan Big Brother het embleem vormt. Die zou bij persoonlijk leven, privé-sfeer, emoties en natuurlijk vrouwelijkheid horen. De sekse- en klasse-geconnoteerde diskwalificatie van intieme journalistiek, zo laat Meijer zien, is eigenlijk nergens op gebaseerd, omdat een discussie over de inhoud van democratisch burgerschap heel goed in beide genres te voeren valt en historisch gezien ook werkelijk in beide genres is gevoerd. Zij wijst hier op de onmiskenbare politieke impact van feministische ervaringsverhalen uit de jaren zeventig, waaronder bijvoorbeeld *De schaamte voorbij* van Anja Meulenbelt. En wat voor televisie-journalistiek geldt, geldt ook voor politieke praktijken, beter gezegd: voor *andere* politieke praktijken – want dat ook televisie soms politiek kan zijn wist Dolle Mina destijds al. Een feministische Fortuyn zou zich dus net zomin als Anja Meulenbelt en als de historische Fortuyn de valse keuze laten opdringen tussen emotie en argumenten, waar het eerder gaat om een keuze tussen verontwaardiging en zelfgenoegzaamheid, of tussen bevlogenheid en benepenheid.

Er is nog een aspect van deze visie op politiek dat belangrijk is: het zogeheten persoonlijke werd noch in het feminisme van de Tweede Golf, noch door de historische Pim Fortuyn opgevat als een vanzelfsprekend gegeven, maar als iets wat voortdurend opnieuw wordt vormgegeven, wordt gemaakt, of wordt ‘gedaan’, en dat natuurlijk niet in een machtsvrije ruimte. De in het oog springende theatraleiteit van Fortuyn was daarom geenszins alleen toevallige gekte, maar een mogelijke politieke praktijk onder het motto van wat Luce Irigaray *mimesis* heeft genoemd – ik verwees daar al eerder naar – en Judith Butler performativiteit.

In die traditie, waarin welbewust gebruikt wordt gemaakt van theatermetaforen, is politiek de kunst om voortdurend te acteren met respect voor ieders tekst, maar zonder aanzien des persoons. In dat kader is het psychologiserend diskwalificeren van anderen, zoals dat is gebeurd met de historische Fortuyn ('een geval voor de psychiater', zie Van Casteren, 2002) en met de historische feministen ('mannenhaatsters' in soepjurken of tuinbroeken), net zo verwerpelijk als het ongegeneerd terroriseren van anderen door 'gewoon jezelf te zijn'. Iets wat Dorien Pessers terecht in haar recente oratie aan de kaak heeft gesteld (Pessers, 2002). Het idee dat het persoonlijke politiek is, staat immers haaks op het idee dat het zelf nu eenmaal 'gewoon' gegeven is, op het niveau van een individuele levensgeschiedenis of op dat van een sociale identiteit. En met deze laatste constatering kom ik meteen terecht bij het tweede element van continuïteit tussen Fortuyn en het erfgoed van de Tweede Feministische Golf: een bepaalde opvatting van cultuur en identiteit.

Het betreft hier een opvatting die een toekomstige feministische Fortuyn mijns inziens aanzienlijk kritischer zou moeten bezien dan de historische Fortuyn en sommige historische feministen dat zelf deden. Waar gaat het om? Terwijl de logica van 'het persoonlijke is politiek' dat eigenlijk niet toelaat, is het in de confrontatie met ingrijpende maatschappelijke verschillen toch uiterst verleidelijk om verschil te zien als een gegeven, als iets dat nu eenmaal 'gewoon' zo is. Historische sociale bewegingen hebben daarom altijd veel moeite moeten doen om sommige verschillen geïnterpreteerd te krijgen als verwerpelijke maatschappelijke ongelijkheid. Ten aanzien van sekseverschillen was dat misschien nog wel moeilijker dan bij bijvoorbeeld klassenverschil, omdat sekse zo'n bepalend deel van het menselijk zelf lijkt te zijn dat het aan de kaak stellen van bepaalde praktijken als denigrerend voor vrouwen al snel gaat lijken op het denigreren van alles wat vrouwelijk is. Wie

zeft dat vrouwen als minder worden beschouwd, krijgt dan ook al snel te horen dat ze niet minder maar nu eenmaal anders zijn, en dat niemand toch zou willen dat ze gewoon hetzelfde werden als mannen. Niet voor niets is in de Tweede Feministische Golf nog meer dan in de Eerste benadrukt dat gelijkheid van de seksen geen gelijkschakeling zou mogen betekenen. In plaats daarvan zou er meer ruimte moeten zijn voor vrouwencultuur volgens sommigen, de eigen identiteit van de vrouw zou zich moeten kunnen ontplooiën zonder de kluisters van patriarchale onderdrukking volgens anderen, en volgens nog weer anderen zou het vrouwelijke maatschappelijk meer moeten worden gewaardeerd (Aerts, 1986). Uiteindelijk werd het dit: wel meer maatschappelijke topposities bekleden, maar toch gewoon vrouw blijven. Zoiets als emancipatie met behoud van eigen identiteit en cultuur dus, maar ja, wat was dan eigenlijk die eigen cultuur? Was het niet vreselijk beklemmend om vrouwen (en daarmee ook mannen) op te sluiten in een bepaalde definitie van collectieve sekse-identiteit, ook al was die dan misschien nu eens door vrouwen uitgevonden? Ik kan het hier wel bij laten, denk ik, want wie ook maar enigszins vertrouwd is met genderstudies heeft dit alles, ook wel bekend als het dilemma van verschil en gelijkheid, tot vervelens toe langs zien komen. Helaas betekent het feit dat een probleem ons verveelt niet noodzakelijkerwijs dat wij er een oplossing voor hebben gevonden.

Gelukkig, of liever ook weer helaas, zijn feministen hierin niet uniek. Het is namelijk ditzelfde dilemma dat zich de laatste jaren heeft gemanifesteerd in het zogeheten maatschappelijk debat over de multiculturele samenleving, waarin ook de meest controversiële standpunten van Pim Fortuyn thuishoren. Dat je met Fortuyn van mening kon verschillen over de eventuele achterlijkheid van de islam heeft velen helaas het zicht benomen op iets veel belangrijkers, namelijk dat Pim Fortuyn precies hetzelfde deed als Paul Scheffer, Jos de

Beus en bijvoorbeeld ook de ondertekenaars van Femke Halsema's *Manifest voor de Multiculturele Samenleving*, door over culturen te spreken alsof dat vanzelfsprekende (id)entiteiten zijn. Het maakt daarbij niet uit of de spreker denkt zeker te weten dat er één Nederlandse identiteit is waaraan iedereen in Nederland zich moet aanpassen of juist zeker weet dat er in Nederland allerlei verschillende etnische culturen bestaan die elk recht hebben op ontplooiing. Het maakt zelfs niet uit of iemand denkt dat er boven dit alles een koepel van universele waarden bestaat (zoals de rechten van de mens of de grondwet) die als het ware de grenzen aangeeft waarbinnen culturele verscheidenheid kan worden getolereerd. Dat zijn immers slechts verschillende antwoorden op de vraag waar de gelijkheid ophoudt en het verschil mag beginnen. De vraag is mijns inziens eerder of zo'n exclusieve belangstelling voor grenzen trekken en domeinen afperken, zo'n territoriale opvatting van politiek, bevangen in de dilemma's van verschil en gelijkheid, wel ooit de inspirerende politiek kan opleveren die nodig is om van Nederland een werkelijk democratische samenleving te maken. Ik denk, gezien de ervaringen met de feministische versie van het gelijkheid-verschildilemma, van niet.⁴ Zelfs als de meest ideale versie van dit soort politiek, 'ieder zijn verschil voor zich, en de rechten van de mens voor ons allen', ooit realiseerbaar zou zijn, dan roept dat toch onmiddellijk het beeld op van de verzuilde samenleving, met aan de top regenteske bestuurders voor de algemene randvoorwaarden en vlak daaronder de diverse koninkrijkjes waar de 'wij-politie' (Scott, 1995) de soevereiniteit in eigen cultuur en identiteit bewaakt. Of de postmoderne variant daarvan: aan de top technocratische experts voor de algemene randvoorwaarden en vlak daaronder al die individuen die 'ervoor kiezen' in algehele vrijblijvendheid elk 'gewoon zichzelf' te zijn en 'hun eigen ding te doen' (vergelijk de kritiek van Mol, 1997).

Maar gelukkig is daar ook nog het andere element uit het feministisch erfgoed: het inzicht dat zelfs het persoonlijke politiek is. Voor wie dat inzicht serieus neemt, is er geen weg terug naar de benepen, ogenschijnlijke veiligheid van het culturele territorium. Alles, van de grondwet via eigen en andermans cultuur tot en met het meest persoonlijke, is dan potentieel betwistbaar geworden. Een wij, zelfs een ik, is geen kwestie van territoriale afgrenzing meer, maar van het besef dat je met je volle verstand moet proberen inhoud te geven aan je onvermijdelijke partijdigheid in alles waarbij je betrokken bent, net zoals anderen dat ook doen. Op zo'n manier opgevat is politiek geen synoniem voor besturen, maar voor een radicaal-democratisch ethos, geen *lifestyle* maar een levenswijze, geen plek maar een praktijk. Zo'n politiek staat niet als een koepel boven alle maatschappelijke verschillen, maar door-dringt van onderop de manier waarop telkens opnieuw conflicten worden gedefinieerd en uitgevochten. In zo'n politiek wordt nooit voor eigen parochie gepreekt. Zo'n politiek kon slechter af zijn dan met de ethiek van het theater, al staat natuurlijk ook die ter discussie, in een situatie waarin er geen sprake is van één regisseur en één tekstschrijver.

Feminisme en de politiek van het persoonlijke

In het licht van deze laatste bespiegeling heb ik nog een toegift op al mijn vorige antwoorden op de vraag of Pim Fortuyn ook een vrouw had kunnen zijn. Er zijn namelijk juist als het gaat om de heikele kwestie van culturele identiteit en sekse wel degelijk ook vrouwen, vaak feministes, die geprobeerd hebben om hierover een debat op gang te brengen zonder aanzien des persoons. Ik denk dan bijvoorbeeld aan de Amerikaanse politiek-filosoof Susan Moller Okin, die met haar uiterst kritisch bedoelde vraag of multiculturalisme slecht is voor vrouwen een storm van reacties opriep (Okin, 1999; zie ook Benhabib, 2002). Of aan Alice Schwarzer, de Duitse evenknie van *Opzij*-redactrice Cisca

Dresselhuys, die al jaren ten strijde trekt tegen wat zij ziet als het onderschatten van de islamistische dreiging omdat de slachtoffers voornamelijk vrouwen zijn (Schwarzer, 2002). Of aan de Noorse antropologe Unni Wikan die er de afgelopen jaren in is geslaagd het Noorse equivalent van wat bij ons integratiebeleid heet ter discussie te stellen omdat het vrouwen uit etnische minderheden in de steek laat (Wikan, 2002). Of in Nederland: aan de antropologe Marion van San, wier gedegen onderzoek naar de essentiële rol van Antilliaanse moeders voor de criminele carrière van hun zoons helaas nauwelijks aandacht van feministes heeft gekregen (Van San, 1998). Of aan Cisca Dresselhuys zelf, wier weigering om hoofddoekjes dragende vrouwen in de *Opzij*-redactie te accepteren, meer verdient dan categorische verontwaardiging. En natuurlijk aan Ayaan Hirsi Ali, wier kritische opmerkingen over de situatie van moslimvrouwen in Nederland overigens pas in bredere kring konden worden gehoord nadat Pim Fortuyn de discussie had opgebroken. En, in een minder zichtbaar maar daarom niet minder belangrijk genre, aan de journaliste Bernadette de Wit die, op een aan solidariteit met Hirsi Ali gewijde website, onverstoortbaar over seksisme in discussie ging met agressieve dan wel verongelijkte islamitische jongeren.⁵ Natuurlijk gaat het mij er niet om dat wij alles wat door deze vrouwen naar voren is gebracht integraal voor ons aller rekening moeten nemen, maar het zou hun en ons zeer ten goede komen als wij hen eindelijk de serieuze discussie zouden gunnen waar zij op uit zijn.

Misschien is dit debat over de multiculturele samenleving wel de meest opvallende plek waar een eventuele Derde Feministische Golf zou moeten aanspoelen, maar er is meer. Na de moord op Pim Fortuyn is een proces op gang gekomen dat wel getypeerd is als 'de tweede moord op Fortuyn' (Niemöller, 2002). Er is veel opiniemakers kennelijk nogal wat aan gelegen om Fortuyns optreden te bagatelliseren. Zelfs de herinnering aan zijn 'hysterische' begrafenis moest volgens sommigen 'vastberaden verdriven' worden, liefst door beelden van de

begrafenis van prins Claus (o.a. Brill, 2002). Serieuze gedachtevorming over de betekenis van Fortuyn kon bovendien veilig belachelijk worden gemaakt met een verwijzing naar de wederwaardigheden van de LPF. Wat ik met mijn vragen over vrouwen en Pim Fortuyn duidelijk heb willen maken is dat het in ieder geval uit oogpunt van feministische politiek niet aangaat om aan dit proces van verdringen en uitwissen mee te doen. In plaats daarvan zou ik feministen willen uitnodigen om zich door Pim Fortuyn uitgedaagd te voelen tot het opnieuw doordenken en praktisch vorm geven aan 'het persoonlijke is politiek'.

Sekse stoort zich niet aan de omheining van politieke rechten en sociale rechtvaardigheid. Een feminisme dat uit is op het doorbreken van alles wat aan sekse beklemmend is, kan zich daarom niet tevreden stellen met meer vrouwen in leidinggevende posities, maar moet telkens opnieuw vormen van niet-bestuurlijke politiek uitvinden. Waar anderen slechts de gevaren willen zien van onderbuikgevoelens of de ridiculiteiten van amateuristisch voortrekterschap, precies daar moeten feministen dus zoeken naar de mogelijkheid van fundamentele maatschappelijke veranderingen. Dat dit feministische project niet zonder risico's is, staat buiten kijf. Alle aspecten van het leven als potentieel politiseerbaar zien en een hoge persoonlijke inzet verwachten bij politieke stellingnames verdraagt zich soms slecht met respect voor specificiteit en plezier in creativiteit, om van erger nog maar te zwijgen. Het is in dat verband relevant dat niet alleen Pim Fortuyn, maar ook Volkert van der G., blijkens zijn bekentenis en zijn uitspraken tijdens het proces, een politiek met inzet van de gehele persoon bedreef.⁶ Wie wel eens naar andere delen van de wereld kijkt dan Nederland of de Verenigde Staten, had natuurlijk al voor 11 september 2001 of 6 mei 2002 gezien hoe hoog de prijs kan zijn die sommige mensen zichzelf en anderen willen laten betalen voor diepgevoelde overtuiging. Toch kan dat mijns inziens geen reden zijn om de uitda-

ging van 'het persoonlijke is politiek' naast ons neer te leggen. In laatste instantie immers, en in tegenstelling tot wat de aanhangers van 'doe maar gewoon' ons te verstaan geven, gaan de wezenlijke conflicten in onze pluriforme maatschappij niet om het afwegen van verschillende antwoorden op vragen waarover we het eigenlijk allemaal eens zijn. Het zijn de vragen zelf die verschillen en die de inzet zijn van strijd. Sekse is slechts een van de vele thema's waarbij die vragen meteen ook levensvragen zijn, dat wil zeggen betrekking hebben op de verschillende manieren waarop wij ons leven vorm willen geven in de wereld zoals wij die het liefst zien – wat filosofen 'opvattingen van het goede leven' noemen. Naarmate we hogere eisen stellen aan het democratisch gehalte van een politieke gemeenschap en dus steeds meer mensen serieus willen nemen in hun opvattingen over het goede leven, wordt het steeds moeilijker om strijdigheden en conflicten tussen die opvattingen te reguleren door bestuurlijke politiek, gebaseerd op een duidelijk verschil tussen belangrijk en onbelangrijk, tussen openbaar en privé. In diezelfde mate wordt het radicaal-democratische ethos van 'het persoonlijke is politiek' met de dag relevanter.

Noten

1. De cabaretier Henk Elsink voerde in zijn populaire conference 'Harm met het harpje' uit 1969 voor het eerst een stereotiepe nicht in betrekkelijk positieve termen sprekend op, vergelijkbaar met de manier waarop Wietke van Dort dat deed met het Indische personage Tante Lien en Max Tailleure al langer had gedaan met Sam-en-Moosgrappen. Dit soort in het openbaar voorgedragen zelfspot werd in de jaren daarna steeds minder gezien als de export van groepscultuur en steeds meer als de import van discriminatie.
2. Het meest uitgesproken is deze thematiek terug te vinden in het werk van Luce Irigaray. In Nederland was een van de eersten die de daarmee samenhangende problemen aansneed de te vroeg gestorven filosoof Rina van der Haegen (Van der Haegen, 1989).
3. Met dank aan het grensverleggende onderzoek van Myriam Everard (Everard, 1999; 2001a; 2001b).
4. Een van de meest heldere analyses van de problemen die aan multicultureel collectivisme kleven geeft Gerd Baumann die in navolging van Peter van Rooden overigens signaleert dat het verwarren van democratische burgerrechten met cultureel-religieuze verzuiling juist in Nederland een lange traditie kent (Baumann, 1999).
5. De website waar het om ging, <http://www.steuna-yaanhirsiali.nl/>, is inmiddels gesloten.
6. De oorverdovende stilte ter linkerzijde over de betekenis van de moord op Fortuyn door een linkse activist is uiterst bedenkelijk. Dat de radicaal-linkse traditie van oudsher veel activisten-subculturen kent waarin geweld ten dienste van het goede doel met een zeker gemak wordt gelegitimeerd, is een publiek geheim dat wel een politieke analyse kan gebruiken, zeker ook in termen van mannelijkheid en vrouwelijkheid.

Literatuur

- Abicht-Triest, M. (1984). Is de weg open naar positieve discriminatie? *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 20, 418-433.
- Aerts, M. (1986). Het persoonlijke is politiek. Een poging tot herdenken. *Te Elfder Ure*, 39 (jaargang 29, nr 1), 78-107.
- Aerts, M. (1994). *De politiek van de katholieke vrouwenemancipatie. Van Marga Klompé tot Jacqueline Hillen*. Amsterdam: SUA.
- Aerts, R., H. de Liagre Böhl, P. de Rooy & H. te Velde (1999). *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1798-1990*. Nijmegen: SUN.
- Albrecht, Y. (2002). Harry Mens, het interview. *Vrij Nederland*, 18-05-2002.
- Baumann, G. (1999). *The multicultural riddle. Rethinking national, ethnic, and religious identities*. New York: Routledge.
- Benhabib, S. (2002). *The claims of culture. Equality and diversity in the Global Era*. Princeton: Princeton University Press.
- Bilt, E. van de (2002). Amerikanisering van de politiek is blijvend fenomeen. *NRC Handelsblad*, 23-05 2002.

- Bommeljé, B. (2002). Afscheid van een vadsige elite. *NRC Handelsblad*, 26-05-2002.
- Boot, L. & M. de Meer (2002). Het humeur van Nederland. *HP/De Tijd*, 31-05-2002.
- Brill, M. (2002). Stille. *De Volkskrant*, 16-10-2002.
- Casteren, J. van (2002). Een heel vervelend geval. *De Groene Amsterdammer*, 16-03-2002.
- Everard, M. (1999). Vrouwen voor 't vaderland: burgeses Van der Meer en de Bataafse politiek. *Holland*, 272-281.
- Everard, M. (2001a). In en om de (Nieuwe) Bataafsche Vrouwe Courant. Het aandeel van vrouwen in een revolutionaire politieke cultuur. *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman*, 24, 67-87.
- Everard, M. (2001b). Les femmes dans la Révolution batave. Droits des femmes, droit du peuple. *Annales historiques de la Révolution française*, 326, 93-105.
- Haegen, R. van der (1989). *In het spoor van seksuele differentie*. Nijmegen: SUN.
- De Harde Kern (1996). *Wel feministisch, niet geëmancipeerd. Feminisme als nieuwe uitdaging*. Amsterdam: Contact.
- Heijne, B. (2002). Wat ik eindelijk mag zeggen. *NRC Handelsblad*, 26-05-2002.
- Holman, Th. (2002). Het politieke wordt persoonlijk. Interview met Kees Schuyt. *De Groene Dagkrant*, 10-05-2002.
- Kellerhuis, T. (2002). Pim is gewoon gelukkig, joh. *HP/De Tijd*, 17-05-2002.
- Meijer, I.C. (1996). *Het persoonlijke wordt politiek. Feministische bewustwording in Nederland 1965-1980*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Meijer, I.C. (2001). Het persoonlijke wordt publiek. De betekenis van intieme journalistiek. *Tijdschrift voor Genderstudies*, 3, 16-30.
- Mol, A. (1985). Wie weet wat een vrouw is... Over de verschillen en de verhoudingen tussen wetenschappen. *Tijdschrift voor vrouwenstudies*, 21, 10-22.
- Mol, A. (1997). *Wat is kiezen? Een empirisch-filosofische verkenning*. Enschede: Universiteit Twente.
- Mulder, L. (1984). En staat de weg open, waar willen wij dan heen? *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 20, 434-441.
- Niemöller, J. (2002). De tweede moord op Fortuyn. *HP/De Tijd*, 17-05-2002.
- Oden, E. (2001). 'Ik ben een echte vent.' Het Revu Interview met voormalig PvdA-lid dr. Pim Fortuyn. *Nieuwe Revu*, 7-14 maart 2001.
- Okin, S.M. (1999). *Is multiculturalism bad for women?* Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Pessers, D.W.J.M. (2002). Big Mother - Over de personalisering van de publieke sfeer. *NRC Handelsblad*, 05-10-2002.
- San, M. van (1998). *Stelen en steken. Delinquent gedrag van Curaçaose jongens in Nederland*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Sanders, S. (2002). Big Pim. *Vrij Nederland*, 11-05-2002.
- Scheldwacht, R. (2002). Hyperhomopolitiek. *HP/De Tijd*, 26-04-2002.
- Scherrenburg, W. van (2003). Interview. *NCRV-gids*, 11-17 januari 2003.
- Schoo, H.J. (2002). De jaren zestig in de herkansing. *de Volkskrant*, 11-05-2002.
- Schwarzer, A. (Ed.) (2002). *Die Gotteskrieger und die falsche Toleranz*. Keulen: Kiepenheuer & Witsch.
- Scott, J.W. (1995). Multiculturalism and the politics of identity. In J. Rajchman (Ed.), *The identity in question* (pp. 3-12.). New York: Routledge.
- Smit, J. (1981). Ik wil dat het beter wordt voor mijn dochter en mijn kleindochter. *Vara-teksten*. Hilversum: Vara.
- Wikan, U. (2002). *Generous betrayal. Politics of culture in the New Europe*. Chicago: University of Chicago Press.

Beeldmateriaal

Roy Beusker.